

דאס איז אַ פּאַרטיקולאַר

א. מסות

עונג שבת¹

במהלך שלוש וחצי שנות המלחמה הוקם על ידי קבוצת "עונג שבת" ארכיון הגיטו. מקור שם משונה זה בכך שפגישות הקבוצה נערכו בשבת ועל כן נקרא שמה מטעמי סודיות עונג שבת. את הלבנים הראשונות לבניין הארכיון הנחתי באוקטובר 1939. מצב הרוחות בווארשה בעת ההיא היה בשפל המדרגה. מדי יום הוטלו על היהודים גזרות חדשות. חששו מגזרות פוליטיות, עצם המחשבה על חיפושים על רקע פוליטי הרעידה. פחדו מכרססת המשטרה ושרות הביטחון הפולני [שנפלו לידי הגרמנים]. החששות הללו נמשכו חודשים ארוכים, אך התברר שלא היתה לכך הצדקה. הגרמני לא חיפש את "העברייין" הבודד — הוא התכוון לפגוע ואף פגע בכלל כולו ולקלוע לעבר קבוצות שלמות, מקצועות שלמים, הוא לא תר אחר יחידים. בחודשי הכיבוש הראשונים ובמיוחד בינואר 1940 נערכו מאסרים המוניים בקרב האינטליגנציה וכפי הנראה נערכו בקרבה גם הוצאות המוניות להורג. המאסרים נערכו לפי רשימות חברי הקורפורציות של המקצועות החופשיים (חברי ההסתדרות הרפואית, אגודת המהנדסים וכיוצא באלה). המאסרים הללו לא נתלוו בחיפושים מדוקדקים ובכלל הגרמנים לא ניהלו חקירות ודרישות, אלא נהגו "קיצור דרך", הרגו כיריה כל מי שנפל לידיהם.

ככל שהתגלו חיפושים — וחיפושים מדוקדקים ותכופים דווקא — הם התייחסו למשהו אחר לחלוטין — מטבע חרץ, זהב, יהלומים, חפצי ערך, סחורות וכדומה. חיפושים מהסוג זה לא פסקו במשך שלוש וחצי שנות המלחמה והם נמשכים עד היום.

התעכבנו על אופי אותם החיפושים, משום שהיתה לכך השפעה רבה על הישרדות התיעוד שבכתב מימות המלחמה. בחודשים הראשונים הציבור היה אחוז אימת הטרור ומורא החיפושים. שרפו אז הכל, אפילו ספרים תמימים לגמרי, הכשרים אפילו בעיני היטלר. באותם הימים הושמדה מרבית הספרות

1 ראה גם המאמר, ר' סקובסקה, מרי בגיטו וארשה.

הסוציאליסטית בספריות ובדירות פרטיות. גם סופרים גרמנים גולים כגון תומאס והיינריך מאן, פויכטוונגר, לודוויג ואחרים. מיראת החיפושים פחדו אז גם לכתוב. הטרור הלך והתגבר, אולם כפי שכבר הזכרנו, הוא כוון לעבר קבוצות ורובדים שלמים. מעשיו של היהודי בביתו לא עניינו את הגרמני ואכן היהודים התחילו לכתוב. הכל כתבו: עיתונאים, סופרים, מורים, אנשי ציבור, נוער ואפילו ילדים. רובם רשמו יומנים, תיארו את מאורעות היום בפריזמה של חוויות אישיות. נכתב הרבה מאוד, אלא שרוב רובו של כל זה אבד עם הגירוש והשמדת יהודי וארשה. נותר רק החומר שהוסתר בארכיון הגיטו — [עונג שבת].

התחלתי באיסוף תיעוד ימינו עוד באוקטובר 1939. בהיותי מנהל היס"א (אז — ועדת התיאום של מוסדות הסעד היהודיים), היה לי מגע חי עם החיים שמסביב. היו מגיעות אלי הידיעות על כל המתרחש בקרב יהודי וארשה ופרכריה. בהיות ועדת התיאום חלופת הגיינט, היו באות אלינו מדי יום משלחות מערי השדה ומתארות את החוויות הקשות העוברות על האוכלוסייה היהודית. כל אשר שמעו אוזני במשך היום, רשמתי בערב בצירוף הערותי. רישומים יומיים אלה היו לספר, אשר מתוך השורות הצפופות של מאות דפיו עולה תיאור התקופה ההיא. את מקומן של אותן הרישומים היומיות תפסו במשך הזמן רשימות שבועיות ומאוחר יותר, סקירות חודשיות. כך נהגתי כאשר צוות עובדי עונג שבת היה כבר גדול.

כבר בחודשי פעולתי הראשונים בעונג שבת משכתי לעבודה אנשים אחדים, אך לא ראיתי ברכה בעמלי. רק כאשר הצלחתי לקרב את ההיסטוריון הצעיר הרב שמעון הוברבאנד², וזה עונג שבת באחד העובדים הטובים ביותר. למרבה הצער רשם הוברבאנד את רשימותיו כהערות על דפי ספרים שונים, כדי שתראינה כמתייחסות לנאמר בהם. רק מאוחר יותר הוא השתכנע כי אין כל פחד בכתיבת הדברים, מבלי להסוותם, כפי שעשה בהתחלה.

במאי 1940 מצאתי כי יהיה זה מועיל אם יינתן לעבודה חשובה זו אופי ציבורי. בחרתי באנשים טובים והפעולה פנתה לכיוון הרצוי והחלה להתנהל בהיקף הנדרש. הגורם המוסמך של אותם הזמנים בחר בח' הירש [וסר]³ למזכיר עונג שבת, והוא עוסק בכך עד היום. הירש ו' הנו פליט מלודז' ובפעילותו הפוליטית-חברתית רכש לעצמו את הכישורים הנדרשים לעבודה זו. מגעיו היומיים עם נציגי הפליטים אפשרו את כתיבת מאות המונוגרפיות המוקדשות לערים, החשובות שבאוצרות

2 הרב שמעון הוברבאנד (1909–1942). מוזכר פעמים אחדות ברשימות וראה ספרו קידוש השם.

3 הירש וסר השתתף בחשיפת ובהעלאת ארכיון "עונג שבת" ממקום המחבוא מתחת להריסות הגיטו. עלה ארצה, נפטר ב'1981, וראה "רשימות יומן", יד ושם — קובץ מחקרים, ט"ו. (תשמ"ד), עמ' 215–241.

עונג שבת. מנחם⁴ הנלכב העמיד את המערכת הכספית של עונג שבת על רמה נאותה. בווארשה מתחילים להתפתח חיים חברתיים עשירים, יש הרצאות, ערבי תרבות וקונצרטים. נוצרת הקרקע הכשרה להרחבת עבודת עונג שבת והעמקתה. הקמת הגיטו, סגירת היהודים בתוך חומות אף הגדילה את סיכויי ההצלחה של עבודת הארכיון. הבשילה ההכרה כי לגרמני אכפת מעט מאוד מה עושים היהודים בינם לבין עצמם. התקיימו אספות פומביות בנושאים ובגוונים שלפני המלחמה לא ניתן היה לקיימן. בכל ועד בית, בכל מעון של מטבח עממי או מוסד ציבורי, נאמר כל שעלה על דעתו של אדם ללא הפרעה. אנשי הגסטפו היהודים היו טרודים בחיפושיהם אחר עשירי היהודים, חיפשו מחסנים והברחות וכיוצא באלה. הפוליטיקה עניינה אותם מעט מאוד. הדברים הגיעו עד כדי כך שהפרסומים הבלתי לגליים של הזרמים הפוליטיים השונים הופיעו לאור היום, כמעט באופן חופשי.⁵ את הפרסומים הללו קראו בגלוי בבתי הקפה, אספו כסף לקרנות [הפרסום] של העיתונות. התנהלו ויכוחים עם ביטאונים היריבים — במלה אחת, התנהגו כמעט כמו לפני המלחמה. אין איפוא חידוש רב בכך שבאותה "חירות" אשר שררה בין העבדים הכלואים בגיטו, היו לעונג שבת תנאי התפתחות טובים ועבודתה הסתעפה והלכה. עשרות בני אדם פעלו במסגרת עונג שבת, מקצתם באופן קבוע ומקצתם על בסיס ארעי. הלכו והתרומו הררי החומר, העבודה התרחבה, אך הוסיפה להתנהל באופן מחתרתי תוך חיפושי דרך למתן צורות לגליות לפעולה. לתכלית זו הוכרו על תחרות נושאת פרסים כספיים בין כמה עשרות סופרים, מורים, בכלל בין אנשי אינטליגנציה. הגיינט הקציב לפרסים הללו סכום חד פעמי. כך התעשר הארכיון בעבודות רבות ערך, כגון העבודה אודות התיאטרון היהודי בימי מלחמה פרי עטו של ט-ו [ו'טורקוב],⁶ מונוגרפיה העוסקת בחיים היהודיים בלבוב בימי [השלטון] הרוסי משל אסתר [מנגל] ובעלה ש-ר [שוויגר]⁷ [?]. תולדות משפחה יהודית אחת מאת המשוררת הנריקה לזוברט,⁸ המונוגרפיה אודות מחנה העבודה בקמפינוס (Kampinos)⁹ מאת הרב הוברבאנד.

4 מנחם מנדל כהן, במקורות שונים מופיע שמו קאהן, קאן וגם קון. פליט, מראשי הציבור בגיטו ופעילי היס"א. חבר הוועד הלאומי שהוקם ערב המרד בגיטו. אין מידע ביוגרפי עליו, מצא את מותו בימי מרד אפריל 1943 והוא כבן חמישים.

5 וראה י' קרמיש, מבוא לכרך א, עיתונות המחתרת, עמ' כ"ז–פ"א.

6 יונס טורקוב, סופר, שחקן ובמאי, נזכר פעמים אחדות ביומן וראה ספרו: "טורקאוו, אזוי איז עס געווען".

7 חסרים פרטים ביוגרפיים אודות בני הזוג.

8 הנריקה לזוברט (1910–1942), משוררת יהודיה בשפה הפולנית וראה רשימה שהקדיש המחבר לזכרה, כאן. כמה משיריה תורגמו לעברית. המפורסם שבהם הוא זה המוקדש למבריה הקטן, להלן, עמ' 244.

9 ראה ש' הוברבאנד, קידוש השם, עמ' 207–230.

עבודת עונג שבת התרחבה ביותר ונאסף הרבה חומר רב ערך, עד כי נראה היה לכולנו כי בא העת להגיע אם לא לסנתזות, הרי לפחות לסיכומי נושאים מסוימים ותופעות חשובות בחיים היהודיים. אילו התגשמה התכנית היא יכלה לשמש תרומה נכבדה לכתובת תולדות היהודים בימי היטלר. למרבה הצער התגשמה התכנית רק בחלקה. חסרה השלווה הנדרשת לעבודה בהיקף כה גדול. המחברים אשר קיבלו על עצמם לעבד פרק זה או אחר, לא היו מסוגלים לסיים את עבודתם. לא אחד מן הכותבים הגיע לאומשלאג (גב' סלפאק,¹⁰ הוברבאנד, גב' שרשכסקי)¹¹. אחרים מביניהם נורו ונהרגו (מנחם לינדר,¹² שמואל ברסלב,¹³ יוסף קפלן)¹⁴. והיו כאלה שעברו לצד השני.

בצורה פופולרית, קראנו לתכנית [המחקר] הזו בשם "שנתיים וחצי", משום שהיתה אמורה לסקור את חיי היהודים בווארשה במשך שנתיים וחצי שנות מלחמה. העבודה היתה מחולקת לשלושה חלקים [למעשה ארבעה]: חלק כללי, חלק כלכלי, חלק תרבותי-מדעי-ספרותי-אמנותי וחלק המוקדש לעזרה סוציאלית. הפעולה שראשיתה בתחילת שנת 1942, התנהלה בראשות ועדת מערכת שחבריה היו מנחם לינדר, ליפא א' [בלוך]¹⁵ וכותב שורות אלה. זה האחרון קיבל על עצמו את החלק הראשון והשלישי, לינדר את החלק הכלכלי ואילו ליפא [בלוך] את נושא העזרה הסוציאלית. העבודה היתה אמורה לשאת אופי לגלי למחצה. גויסו לכך כוחות חדשים, מומחים בתחומים השונים של החיים. היא היתה צריכה להקיף יותר ממאה גליונות דפוס ולהיות אחת התעודות החשובות ביותר של ימי המלחמה. בשיבות הארוכות של המערכת נקבעו ראשי הפרקים לנושאים השונים.

- 10 צציליה (לובה) סלפאק, מתרגמת ומבקרת ספרות פולנית. נספתה עם חיטול מחנה טרונויקי בשנת 1943. וראה ר' אויערבאך, ווארשעווער צוואות, עמ' 53–60, 174.
- 11 הלנה שרשכסקי, הצליחה להימלט וניצלה. בשנת 1959 פרסמה זכרונותיה וראה ספרה הפרק האחרון — זכרונות מגיטו וארשה, בית לוחמי הגיטאות, תשכ"ח.
- 12 מנחם לינדר (1911–1942), כלכלן וסטטיסטיקאי. ראה רשימה לזכרו, להלן.
- 13 שמואל ברסלב (1920–1942), מראשי השומר הצעיר. בתחילת המלחמה יצא לוויילנה, חזר לווארשה בפברואר 1940, ערך את בטאון תנועתו "נגד הזרם". ביקר בתאי התנועה כערי השדה. בספטמבר 1942 ניסו אנשי הגסטפו לעצרו ברח' גנשיה בגיטו וארשה, התגונן ונפל בהתנגשות זו.
- 14 יוסף קפלן (1913–1942), חבר הנהגת השומר הצעיר בפולין. בתחילת המלחמה שהה בוויילנה. בפברואר 1940 חזר לווארשה (יחד עם שמואל ברסלב) ופעל במסודות היהודיים הכלליים, בתאי תנועתו ובהכשרותיה ברחבי הג'ג. נעצר בספטמבר 1942. חבריו ניסו לשווא לשחררו מכלא פביאק. הוצא להורג.
- 15 ליפא אליעזר בלוך (1889–1944), מפעילי ההסתדרות הציונית ומנהל הקרן הקיימת לישראל בפולין, מצא מותו במאוטהאוזן, לשם הובא ממחנה פלשוב על-ידי קרקוב, מוזכר רבות בשני הכרכים וראה לפי המפתח.

השתדלנו להפנות תשומת לב העובדים עמנו למגמות מסוימות ולהצביע על כיווני [העבודה] בנושאים השונים, מבלי לכפות על המחברים כיוונים מסוימים. הוכנו תזות בנושא שרות הסדר (המשטרה היהודית), השחיתות וההסתאבות בגיטו, החיים החברתיים, בעיות חינוך. הוכנו שאלונים שהתייחסו לחייה ויצירתה של האקטיבה התרבותית בימי המלחמה, עסקו ביחסי יהודים-פולנים, בשאלת ההברחות, במצב המקצועות השונים, בנוער, בנשים ועוד.

ראינו כי קשה לקבל מהמחברים את העבודות שהוזמנו אצלם, קבענו עקרון לפיו כל מי שעובד עמנו חייב להגיש לנו את החומר הגולמי שאסף להכנת החיבור המוזמן. כך למשל היה עליו להגיש את הביוגרפיות של בני הנוער שהיו אמורות לשמש לו יסוד לעבודה אודות הנוער שהיה אמור להכין. כך הצטבר חומר מעניין אודות מציאות חיינו בעת המלחמה ובמהלך הפעולה התעשרנו בניסיון רב בקשר לשיטות הביצוע הנכונות.

בעוד מחברים רבים עמדו על סף סיום העבודה או במחציתה, ועבודת ה"שנתיים וחצי" היתה כבר קרובה להיות לעבודת "שלוש שנות גיטו", ירד על ראש יהודי וארשה אסון חדש, אסון שבלע 300,000 קרבנות — הגירוש.

נקטעה עבודת עונג שבת ונפסקו כל החיים החברתיים והכלכליים. בימים ההם אך חברים בודדים הוסיפו להחזיק בדגל, להמשיך ולכתוב על המתרחש בווארשה. אך קדושה היתה עבודת עונג שבת ויוקדת בלבבות פעיליה מכדי שתיפסק. ניגשנו לשחזור ימי הגירוש, לאיסוף חומר הקשור בטרבלינקי,¹⁶ בית המטבחיים של יהדות אירופה. בהסתמך על תיאורי החוזרים מן המחנות השונים, ניסינו לתאר את אשר עבר בימי הגירוש על יהודי ערי השדה. שעה שדברים אלה נכתבים, נמשכת העבודה במלוא עוזה ואם אך יונח לנו מעט, נגיע לכך ששום עובדה חשובה בחיי היהודים בימות המלחמה לא תעלה מעיני העולם.

שני סוגי פעילים היו בעונג שבת. היו עובדים קבועים, שהקדישו את כל זמנם לעבודה זו והיו גם עובדי ארעי, זמניים, אשר תיארו באופן חד פעמי את חוויותיהם בימי המלחמה, או שרשמו את קורות עיירת מוצאם או עירם ובכך נסתיים הקשר שלהם עם עונג שבת. כולם היו חדורי הכרת ערך העבודה הנעשית וחשיבותה לדורות הבאים, לשימור זכר הטרגדיה של יהודי פולין. היו גם כאלה שהבינו שהחומר הנאסף מיועד גם כיום להפצת אינפורמציה בעולם אודות מעשי האכזריות הנעשים באוכלוסייה היהודית. היו מבין העובדים הזמניים גם כאלה שנקשרו לעבודה והיו לעובדי קבע של עונג שבת.

העובדים הקבועים שלנו, שמספרם הגיע לכמה עשרות, באו ברובם המכריע

מקרב האינטליגנציה העממית, רובם אנשי המפלגות הפרולטריות. בכוונה נמנעו מלגייס לעבודה עיתונאים מקצועיים. רצינו למנוע עבודה שבלונית. שאפנו לכך שהמאורעות העוברים על עיירה, חוויותיו של יהודי — והרי במלחמה הנוכחית כל יהודי הנו עולם בפני עצמו — יתוארו בצורה פשוטה ונאמנה ביותר. מלה מיותרת, תוספת צבע או ייפוי ספרותי היו משאירים טעם טפל וצורמים את האוזן. כה עשירים בטרגדיות הם חיי היהודים במלחמה, שכל המוסיף גורע. זאת ועוד, היה צורך לשמור סוד וכידוע אחד מחסרונותיהם הגדולים של עיתונאים הוא חוסר יכולתם לשמור סוד. אולי במשך הזמן היינו מגייסים לעבודה כמה עיתונאים מוכשרים, אלא שהתחשק להם לעמוד בקשר עם גנצוויץ ¹⁷ איש הגסטפו. על אף שקשריהם עמו לא נשאו אופי "מקצועי", נמנענו מלקיים עמם קשרים כלשהם.

המשתתפים באופן חד פעמי בפעולתנו היו אנשים עממיים אשר נמנו על ראשי הציבור בערי מולדתם. בכואם לווארשה, אל תוך מחנה של 150,000 פליטים, הוסיפו להנהיג את יוצאי מקומותיהם, בתוך מה שקרוי לאנדסמאנשאפטס, שאורגנו על-ידי המרכז הפליטים שעל-ידי יס"א. בערבים, לאחר יום עמל מפרך בוועדי אגודותיהם, בחלוקת לחם או בהושטת סיוע ממין אחר, היו אותם עסקני הלאנדסמאנשאפטס כותבים על פי התדריכים שלנו את תולדות עירוניהם, או מספרים תולדות אלה לעובדים שלנו, שהיו עורכים את הדברים יותר מאוחר. בצפיפות ששררה בגיטו היתה זו עבודה מפרכת ממש, הרי את תנאי הדיוור של הפליטים אין כלל לתאר. עבודה מחתרית בתנאים כאלה היתה קשה ביותר. בימי הכפור של החורף, שרר בדירות קור. בחורף האחרון לא היה חשמל במרבית הדירות היהודיות. עצם הכתיבה היה ממילא קשור במכשולים וסכנות אין ספור. בתנאים אלה השלמת עבודה על עיירה דרשה שבועות ארוכים וחודשי מאמץ. היה עלי להשקיע עמל בעידוד חברי לעבודה, שלא ירתעו מן המכשולים ויעשו את העבודה. נוסף על כל אלה את הפחד המקנן מלכתחילה פן תחשף על-ידי אנשי הגסטפו והתמונה תהיה שלמה. לא כתב יד אחד מיועד לעונג שבת הושמד בגלל חיפוש שנערך בבניין.

זכור, נמנו עובדי עונג שבת על אנשי העם. היו ביניהם בעלי כשרונות, שהצלחנו להביאם לידי יצירה ספרותית. אילולי נספו האנשים הללו ברעב, במחלות או

בגירוש, היינו מתעשרים בבעלי כשרונות ספרותיים חדשים. היו מתוספים כוחות ספרותיים בשטח שבו אנו דלים — כתיבת הזכרונות. כאמור, נמנו על העובדים עמנו פועלים, בעלי מלאכה וכדומה, אשר סבלו חרפת רעב בווארשה, עיר שיהודיה חסרי רחמים. על עונג שבת הוטלה הדאגה לאנשים אלה לכל יגוועו ברעב. על כן היינו משתדלים להשיג עבורם חבילות מזון ממוסדות ציבור.

בנוסף למבוגרים נמנו גם בני נוער על צוות העובדים למען עונג שבת ובמקרים יוצאים מהכלל — אפילו ילדים. עונג שבת שאפה להבטיח תמונה רב צדדית של החיים היהודיים בימי המלחמה. הכוונה היתה לצלם את כל אשר עבר על המוני היהודים, את חוויותיהם, מחשבותיהם ומכאובם. שאפנו לכך שאותם הדברים עצמם, למשל תולדות יישוב מסוים, יתוארו על-ידי אדם מבוגר ונער, על-ידי איש שומר מצוות, שמחשבתו נתונה בכל עת לרבו, לבית הכנסת, לבית העלמין ולמוסדות דת אחרים וכן גם על-ידי אדם חילוני שידגיש בתיאורו דברים שונים מאלה, חשובים לא פחות.

מחלת הטיפוס, שהפילה אלפי קרבנות בקרב האוכלוסייה היהודית של ווארשה, התפשטה מאוד בין העובדים עמנו. אין חידוש בכך, הרי האנשים שלנו פעלו בתוך אלפי הפליטים שבתוכם קצרה המגפה את קצירה. אנשינו עמדו בקשר עם החוזרים ממחנות העבודה, ראשי מפיצי הטיפוס באוכלוסייה. אף לא אחד מבין העובדים עמנו זכה להרכבת חיסון בפני המחלה, שהרי לא נמצאו ביניהם כאלה שיכלו להוציא אותם 500–600 זלוטי, מחיר הרכבת-חיסון. כך חלו בטיפוס הרב הוכרבאנד, הירש ו[סר], פרץ [אופוצ'ינסקי].¹⁸ הרבה עובדים חשובים נספו במחלה ובתוכם קמפלמכר, מנהל בית הספר [הממלכתי] הפולני לילדי ישראל בגרוויץ (Grójec Maz.). קמפלמכר היה בעירו אחד מפעילי הציבור. בכואו לווארשה לא מצא כר פעולה לעצמו. רק בעונג שבת מצא תיקון לכך. הוא ניסה להתמודד עם כתיבת מונוגרפיה גדולה על מה שעבר על יהודי גרוויץ.¹⁹ התחיל בתיאור המצב לפני המלחמה. הפרקים הראשונים נכתבו בצורה חיה ומעניינת. בכל פגישותינו היה קמפלמכר מודה לי על שזכה לפעול בעונג שבת. כעת, אמר, יש יעוד לחייו, יהיו מכאן ולהבא קודש לעבודה זו. צר היה לו על הזמן הרב שהתבזבז לשוא, מבלי שידע כי יש העוסקים במלאכה זו. בעיצומה של העבודה נדבק בטיפוס תוך כדי פעולתו בלאנדסמאנשאפט שלו ולא קם עוד ממיטת חוליו. כך גם נספו אחרים מבין

18 פרץ אופוצ'ינסקי (1892–1943), סופר ועיתונאי, מחבר "פועלי ציון צ"ס". מצא פרנסתו בגיטו כנושא מכתבים. רבות מעבודותיו נשתמרו בארכיון "עונג שבת" וראה גם פ' אופוצ'ינסקי רשימות, לוחמי הגיטאות תש"ל.

19 טעות המחבר, הדברים אמורים לא בגרוויץ (גרצ'ה) (Grójec Maz) אלא בגרוזיסק (Grodzisk Maz.), חומר זה שמור בארכיון "עונג שבת", איו"ש, ARI/806.

17 אברהם גנצוויץ (1892–1943), ראש סוכנות גסטפו בגיטו, אשר פעלה בשם "הלשכה למלחמה בנשך וספסרות" הידועה בשם ה"שלוש עשרה" או "לש", על שם מקום מושבה ברח' לשנו 13. בשמות הללו מוזכרת סוכנות זו כאן, להלן. וראה י' גוטמן, יהודי ווארשה, לפי המפתח וכן מאמרו של אהרון וייס ה"13 בגיטו ווארשה", ילקוט מורשת, כ"א (1976), עמ' 157–179. גנצוויץ ולשכתו [בכינוייה השתיים] מוזכרים ביומן פעמים רבות וראה לפי המפתח בשני הכרכים.

העובדים עמנו. בהלמות לב ניצבנו ליד מיטתו של המספר ממריופול²⁰ (Mariupol), שחלה בטיפוס מיד לאחר השיחה הראשונה עמנו. כך קרה גם לחייל הצבא האדום מאורשה (Orsha)²¹ ולעשרות אחרים. ואין פלא שהחוזרים [מהמחנות], עייפים מן הצרות שעברו עליהם, היו טרף קל לנגיפי המחלה. הטיפוס ולאחר מכן הגירושים היו אויבים בנפש של עונג שבת, הם שהפילו את מרבית חללינו.

7 רב צדיות היתה העיקרון הראשי של עבודתנו. האובייקטיביות היתה העקרון המנחה השני. שאפנו לכך שהאמת כולה תשתקף בה, מרה ככל שתהיה. הצילומים שלנו נאמנים, ללא ייפוי. כך טיפלנו למשל ביחסים שנתהו בִּשְׂטחים שנכבשו על-ידי הבלשוויקים. היו לנו הן תיאורים מלאי התלהבות של חסידי הסדר החדש ולעומתם תיאורים שמִּחֲבֵרם אינו מוֹתִיר ממנו אבן על אבן. חומר זה ישרת את ההיסטוריון בעתיד. הוא ישקף את מחשבותיהם של הקטגוריות השונות של בני אדם בעת המלחמה.

הזוויות שערכו הגרמנים באוכלוסייה היהודית תופסות את המקום המרכזי בעבודותינו. אולם תמצאו בתוכן גם לא מעט חומר המתאר אנשיותם של הגרמנים. בתזות שהכנו ובתדריכים בעל פה הצבענו בהתמדה על חובתנו להיות אובייקטיבים. אפילו כלפי שונאינו בדם ולהציג תמונה אובייקטיבית של התייחסות הגרמנים ליהודים. והוא הדין ביחס הפולנים כלפי היהודים.²² שולטת דעה בקרבנו כי האנטישמיות גברה באופן משמעותי בעת המלחמה, שמרבית הפולנים שבעי רצון מהאסונות שפקדו את היהודים בערי פולין ועיריותיה וכו'. הקורא בעיון את החומר שלנו ימצא בו מאות תעודות המעידות על ההיפך מזה. לא מסמך אחד מעיירה מעיד על התנהגותה הלכבית של האוכלוסייה הפולנית לפליטים. יבואו לידיעתכם מאות מקרים של כפריים שהסתירו והאכילו כהלכה פליטי עיירות שבסביבתם.

על מנת לשמור על אובייקטיביות שלמה ולהבטיח תמונה מדויקת ורב-צדדית של מאורעות המלחמה בקרב היהודים/שאפנו לכך שאותם האירועים עצמם יתוארו על-ידי מספר גדול יותר של אנשים. ההיסטוריון לא יתקשה להגיע לאמת ההיסטורית ולשחזר סדר המאורעות הנכון על-ידי השוואת התיאורים הללו. העובדים עמנו כתבו אמת גם מסיבה אחרת. הבטחנו להם שלא יעשה כעת כל שימוש בחומר הנוגע לאנשים חיים/ושהחומר לא נועד לצרכי השעה אלא בעיקר

20
21
22

20 Mariupol, נקראה גם Zhdanov, עיר בחוף ימת אוב, בקרבת רוסטוב.

21 Orsha, עיר בכילורוסיה, במחצית הדרך בין ויטבסק למוגילב.

22 ראה חלק שני, "היחסים בין פולנים ליהודים במלחמת העולם השנייה" (להלן) — יחסי פולנים — יהודים; Y. Gutman, S. Krakowski, *Unequal Victims*.

למטרות היסטוריות. כל אחד חייב לכתוב כאילו היה זה כבר אחרי המלחמה. שלא יהיה מורא הגרמנים עליו ולא מורא אנשי הקהילה (שתקף בתיאור מאורעות עירן) מכאן שאחרי המלחמה רב יהיה ערך תעודות עונג שבת עבור כתי המשפט העתידיים להעמיד לדין את האשמים שמקרב היהודים, הפולנים ואפילו מבין הגרמנים.

14 המלחמה שינתה את חיי היהודים בערי פולין במהירות רבה. יום אחד לא דמה למשנהו והתמונות התחלפו במהירות סרט קולנוע. כגן עדן נראים ימי הגיטו בעיני יהודי וארשאי הכלוא בדי אמות השופ שלו — והזמנים שלפני הגיטו, הם ממש אידיליה. כל חודש נשא בחובו שינויים מעמיקים ששינו את החיים היהודים מן היסוד. ולכן גם כה חשוב היה (לצלם) כל אירוע בחיי היהודים כרגע התרחשותו. בעודו מפרפר ותוסס, השנף שלפני הגירוש רחוק משופ שאחר הגירוש כרחוק המזרח ממערב. והוא הדין בהברחות, בחיים החברתיים-תרבותיים, אפילו לבוש היהודים בתקופות השונות היה שונה.

עונג שבת שאף לתאר את המאורעות בעודם חמים, שכן יום דמה לעשרות שנים בתקופות הקודמות. בהרכה מקרים עלה בידינו הדבר. הרבה עזרו היומנים שניהלו אחדים מן החברים, יומנים שנרשמו בהם לא עובדות ומאורעות היום בלבד, אלא גם הערכת אותן התופעות בגיטו שמשכו תשומת לב.

כאמור, היתה פעולת עונג שבת מחתרית. היה צריך לחפש דרכים למתן כיסוי לאיסוף החומר. היה חשש שמא בעת קשירת קשר עם כמה מאות מבין פליטי ערי השדה יתקלו באחד מבין המאות האחדות של סוכני ה"13", שאותם הימים היו ימי תור הזהב לפעולתם. אף על פי כן, למרבה המזל עלה בידינו לגבור על הסכנה, תודות לזהירות המרובה שבעבודת עונג שבת. העקרון היה: בטרם יצרנו קשר עם אדם, היינו חוקרים את אופיו, עברו החברתי-פוליטי וכדומה. רק לאחר קבלת המידע הדרוש היינו באים עמו בדברים, שואבים ממנו את האינפורמציה המבוקשת. אך מעטים מבין המרואיינים ידעו מה תכלית השיחות הללו. לעתים קרובות — ובמיוחד בחודשים האחרונים לפני הגירוש — היו המראיינים שלנו רושמים את אשר שמעו מפי בני-שיחם שלא בנוכחותם אלא מאוחר יותר, אחרי הפגישה. השיטה הפתיתת מערכו של החומר, אך לא היה מוצא אחר בתנאי עבודה מוסווית. בהכנת המונוגרפיות נהגנו עורמה כאנשים. סיפרנו להם כי איסוף המידע הנוגע לעירם דרוש לעבודת הלאנדסמאנשאפט. רובם התממו והעמידו פנים שאין להם מושג מה התכלית האמיתית של העבודה שלנו.

למרות היקפה הגדול של עבודת עונג שבת, הכורח לנהוג בשיטות מחתריות גרם להגבלת הפעילות, יחסית להיקף האינפורמציה וכמות העובדות שהיינו חייבים וגם יכולנו לאסוף בימי המלחמה. אנו חייבים לעבוד לא טוב, היתה סיסמת עונג שבת. חייבים לעשות הכל כדי למנוע חשיפת שפע אוצרות עונג שבת. לכן גם נמנענו מכל קשר עם אנשי הקהילה, אפילו עם ההגונים שבהם. קירות

הקהילה היו ספוגים באווירת גסטפו ופחדנו לקיים עם אנשיה מגע ומשא כלשהו. מכאן גם שכה מעטות בידנו התעודות הרשמיות של הקהילה. מה שמור בארכיון עונג שבת? אוצרו העיקרי אלה מונוגרפיות הערים והעיירות. תוכנן — אשר עבר על העיירה מאז פרוץ המלחמה עד לגירוש ועד לחיסול היישוב [היהודי] בה.

המונוגרפיות שהוכנו על-פי התדריך שלנו הקיפו את כל תחומי החיים: חיי הכלכלה, יחס הגרמנים והפולנים ליהודים, הקהילה והפעילות הסוציאלית, המאורעות העיקריים בחיי היישוב כגון כניסת הגרמנים, הפוגרומים, הגירוש, מעשי האכזריות בימי החגים היהודיים, חיי הדת, העבודה ובעיות העבודה (עבודת כפייה, מחנות עבודה, חטיפה לעבודה, מחלקת העבודה בקהילה, יחס הגרמנים ליהודים בשעת העבודה) ועוד.

כך נראתה התכנית הכללית של מונוגרפיה כזו. לאמיתו של דבר אך מעט מן המונוגרפיות שהוכנו תאמו את התכנית המקורית. שונים היו דברי המחברים, אך כל המונוגרפיות נתנו ביטוי לסבלם הטרגי של היהודים בערי פולין השונות. הן נכתבו בלב הומה. היינו נפעמים לעיתים למקרא דברי המחברים המתארים בשלווה אפית את המאורעות הטרגיים שעברו על עייתם. זוהי שלווה בית עלמין שמקורה ביסורי שאל, שלווה שלאחר יאוש. כך מבטאים עצמם בני אדם היודעים כי מהגרמני אפשר לצפות לכל וכי ואין כלל לתמוה על כל אותם מעשי הזוועה.

מקור המונוגרפיות הללו היא פולין הקונגרסאית לשעבר.²³ האזורים האחרים של פולין הטרנס-מלחמתית מיוצגים אך במעט. הדבר נובע מכך שכולן נכתבו בווארשה שהתרכזו בה פליטי פולין הקונגרסאית לשעבר. מגליציה, בעיקר מלכוב, התחלנו לקבל ידיעות רק לאחר שפרצה מלחמת רוסיה-גרמניה ולווארשה החלו לשוב האנשים שעזבו את הכירה בספטמבר 1939 ובחודשים שלאחר מכן. והוא גם הדין כווילנה, סלונים, גרודנה, רובנה וערים אחרות בשטחי המזרח שנכבשו, מקור הידיעות משם אף הוא מפי החוזרים מאותם השטחים. ידיעות רבות במיוחד, הגיעו בעקבות גל החוזרים מביאליסטוק וסביבתה.

תנאי עבודה מחתרית עם אנשים שמעולם לא עסקו במחקר היסטורי, גרמו לכך שאין רישום של החומר הגנוז בעונג שבת.²⁴ קשה לי על כן להשיב לשאלה כמה

מונוגרפיות על ערים יש לנו. על כל פנים ודאי מדובר במאות. לגבי ערים מסוימות הדברים אמורים במונוגרפיות אחדות ואפילו בכמה עשרות.

בנוסף על המונוגרפיות הרב-צדדיות, השתדלנו שימצאו בידנו תיאורי מאורעות ספציפיים חשובים בערים השונות. את אלה קיבלנו מאנשים שהיו מעורבים בהם במישרין או בעקיפין, כמשתתפים בהם בפועל, כעדים, או הקשורים בהם באופן אחר. לסוג זה למשל שיין תיאור מותם של למעלה מ-52 יהודים מרח' נלבקי 9 בעקבות רצח שוטר פולני על-ידי יהודי, מגיבורי העולם התחתון.²⁵ או תיאור רצח כמה עשרות יהודים ממסעדת "סכוו" [?] ²⁶ תמיד שאפנו לכך שתיאורי האירועים השונים ישאו חותם של חוויה אמיתית וישירה. לכן לעתים קרובות יש בחומר של עונג שבת תיאורים דרמטיים והרבה צבעי ראייה סובייקטיבית.

גם המונוגרפיות על הערים אינן משוחררות מן הגישה הסובייקטיבית הזו. על מנת שהכותב או המספר יתאר באופן בלתי אמצעי ככל האפשר את אשר עבר עליו, ויתרנו לעתים קרובות על השיטתיות שבהרצאת הדברים והסכמנו לסדר הנראה למספר. לכן יש בהם כל כך הרבה תיאורי נדודים. אחד הסיפורים הללו, המרעיד נפש, הוא תיאור תולדות מסע המוות של 800 שבויי מלחמה יהודים שמחציתם נרצחו בדרך מלובלין לביאלה (Biała Podlaska).²⁷

תיאור אחר הוא תיאור דרכו של חייל הצבא האדום (שמוצאו מווארשה), דרך שראשיתה בווארשה והיא עקובה לכל אורכה בנחלי דם יהודי שנספג בשדות ביילורוסיה, אוקראינה, פודוליה וגליציה. מסיפורי נדודיו של הצעיר הווארשאי שהגיע עד מריופול שבקרס, נודע לנו גם על טבח המוני היהודים בדרום רוסיה. נתיבות דמים, כך יאה לקרוא לסיפורי הנוד של יהודים, גברים ונשים, נוער וטף, אשר עקרו ממקומותיהם עוד בטרם יכבשו על-ידי הגרמנים, עד הגיעם למקום שאי אפשר כבר לנוס ממנו הלאה. ככלל ההיסטוריה היהודית, הדם היהודי השפוך מסמן את כל הדרכים הללו, דם השפוך בידי רוצחי הגסטפו או הוורמכט. על הסוג הזה נמנה תיאור הנדודים מווארשה דרך — — —

מחנות העבודה היו תחום פעולה חשוב של עונג שבת. אלה מקומות שנספו בהם אלפי בני נוער יהודי. המחנות היו, נוסף על הגיטאות, בין אופני ההשמדה החשובים של האוכלוסייה היהודית. במחנות הללו נטלו ממנה היסודות הטובים ביותר, נוער

23 כללית — מחוזות וארשה, לודו, קיילץ, לובלין וחלק ממחוז ביאליסטוק. הכינוי נקבע בעקבות קונגרס וינה (1815) שעל פי החלטתו הוקמה "ממלכת פולין", שהומלכה עליה שושלת הצארים הרוסיים. במרבית ימי קיומה התקיימה כיחידה מדינית נפרדת (עד 1864), שטחה כלל אז את מרבית המחוזות הנזכרים.

24 צילומי החומר מתוך שני המיכלים שניצלו מבין שלושת המיכלים שהכילו את מסמכי "עונג שבת", נמצאים מקוטלגים בארכיון יד ושם בירושלים. המסמכים המקוריים מקוטלגים אף הם, שמורים במכון היהודי ההיסטורי בווארשה.

25 ראה צ'רניאקוב, רשימות מ-21.11.1939 ואילך.

26 כפי הנראה טעה המחבר כשם בית הקפה. הכוונה לקפה "אסטוריה" בלודו, כ-1.11.1939. פשטו הגרמנים על המקום, שהיה מקובל על האינטליגנציה היהודית בעיר ואסרו את אלה שנודדו למקום. 15 מהם נרצחו.

27 ראה ש' קרקובסקי, "גורל השבויים היהודים במערכת ספטמבר 1939", יד ושם — קובץ מחקרים, י"ב (תשל"ח), עמ' 215-241 ובמיוחד עמ' 228-229 שם.

וגברים בגיל העבודה. לא זה המקום לתאר את המחנות הללו. רק דבר אחד יאמר כאן — פרט למקרים יוצאים מעטים מהכלל, המחנות לא נועדו לעבודה, אלא להשמדת יושביהם. אלה שלא מצאו את מותם בגלל תנאי העבודה האיומים וההזנה הבלתי מספקת ושלא נרצחו בידי הלאגרשן הידוע בחוסר אנושיותו, נפטרו ברובם בשוכם לבתייהם. אשמה כבדה רובצת כאן על היודנראטים, שדאגו אך מעט לקרבותיהם במחנות ועשו גם מעט מאוד להחיות נפש החוזרים. קהילת וארשה היתה הגרועה שבין הקהילות ביחסה לאנשי המחנות. עלה בידי עונג שבת לאסוף חומר עשיר הנוגע לכמעט כל מחנות העבודה, מכל מקום — החשובים שבהם. אחת העבודות החשובות ביותר מבחינת היקפה הוא הרו"ח המדויק על מחנה קמפינוס, מקום שבו הובאו לקבורה על "גבעת המתים" הנודעת יותר מחמישים צעירים יהודים, שנורו או הומתו בייסורים על ידי הלאגרשן. התיאור, פרי עטו של הרב הוברבאנד, הוא אחד המסמכים המתעדים את זוועת מעשי ההתעללות הנאצית בעובדים יהודים.

מחנה קמפינוס היה אחד האתרים שהופעלו על ידי א"ג ואסרווירטשאפט (A.G. Wasserwirtschaft) שעסקה בוויסות נהרות שונים בכל הגרל-גוברנמן. עבודה במים מעל לבריכים, ללא ביגוד מתאים, ברעב, הביאה להתפשטות מחלות שונות, בדרך כלל למחלת הטיפוס ולתמותה המונית. הטיפול בחולים היה פשוט — הוצאות המוניות להורג של החולים והבריאים כאחת, כפי שקרה למשל ב — — — מחנות העבודה של ימי הגירוש ולאחריו גרועים אף מקודמיהם. על מנת לאפיין מחנות אלה ראוי להזכיר שתי עובדות — את מעשה קבורת שני פועלים חלשים בתוך קיר בעודם בחיים, שאירע ברמברטוב (Rembertów) והרצח האכזרי של 32 פועלים במחנה — — — (אברי הנרצחים התגלגלו שם על פני "שדה הקרב"!) את מעשה הרצח הזה ביצעו הפעם לאו דווקא רוצחי היהודים המדופלמים — אנשי הס"ס, אלא הוורמכט, שיחסם ליהודים הוא כביכול טוב יותר מיחס הס"ס והגסטפו. דל הוא המדור העוסק בבתי הכלא ומחנות ההסגר. וזאת לא משום שמעט יהודים היו כלואים בהם, אלא מן הטעם הפשוט שמהרגע הראשון שלט בהם הכלל היהודי אינו יוצא מהם חי. אלפי יהודי פולין נשלחו לאושוויץ אף לא אחד מהם חזר משם. הנותר הוא המברק הסטריאוטיפי למשפחות ובו הודעה שהאסיר נפטר וכי ניתן לקבל את חפציו במקום פלוני. זאת התעודה היחידה הנוגעת לקרבות הללו. שמעתי על שני בני אדם שחזרו מדכאו. אחד מהם פחד לספר דבר כלשהו, השני, אישיות מאוד מעניינת, המתוארת על-ידי רחל אוירבך ביומנה,²⁸ גווע ברעב.

28 ראה ר' אוירבך, בחצות וארשה 1939–1943, תל אביב תשי"ד, וכן הנ"ל — ווארשעווער צוואות.

בגלל הטרור שהופעל עליהם, גם המשוחררים מבתי הכלא פחדו לספר דבר כלשהו. עלה בידי לשכנע שניים מהם לספר מה שעבר עליהם. אחד מהם הוא מלך שטיינברג, חבר פעיל ב"פועלי ציון שמאל", מדפיס במקצועו, בעל זכויות רבות בהוצאה לאור של בטאון התנועה "ארבעטער צייטונג" לפני המלחמה. הוא ישב בשל כך לא אחת בבתי הסוהר הפולניים. גם במלחמה הזו היה חבוש בכלא פביאק על חטאיו הישנים. התמזל מזלו שהצליח להשתחרר על-ידי העמדת פני תם. הח' שטיינברג ומשפחתו נספו בגירוש.

האדם השני שזכרונות הכלא שלו נשתמרו הוא אורח סובייטי. אף הוא מת בגירוש.

עונג שבת נתן דעתו גם על חומר הנוגע למלחמת פולין — גרמניה בשנת 1939. יהודי פולין שמרו בזכרונם את סבל יהודי גרמניה וארצות הכיבוש האחרות. כוונות היטלר כלפי יהודי פולין הורגשו היטב. על כן לחמו החיילים היהודים בגבורה יוצאת מהכלל וזכו להערכה מצד רבים מראשי הצבא הפולני.

למען העתיד, למען היחסים ההדדיים בין יהודים לפולנים, חשוב היה לאסוף תיאורי כל אשר עבר על החיילים היהודים במלחמת פולין-גרמניה. בתיאורים הללו משתקף המפנה בהלכי הרוח של האוכלוסייה הפולנית, אשר השתחררה לזמן קצר מקללת האנטישמיות. המפלות בשדות הקרב והצורך למצוא את השעיר לעזאזל, הפיחו בה רוח חיים חדשה. בווארשה למשל היא הביאה לתחיית יבלונגה (Jablonna),²⁹ הווה אומר לכידוד החיילים היהודים ולהקמת יחידות יהודיות נפרדות, בלתי חמושות, שהופנו לעבודות הביצורים.³⁰

הלכי הרוח האנטישמיים הללו שניתן היה להרגיש בהם כבר בימיה האחרונים של פולין העצמאית, התעוררו והתגברו במחנות השבויים. הרבה יותר משסבלו השבויים היהודים מידי שוביהם הגרמנים באותם המחנות, הם סבלו מידי הפולנים, אחיהם לנשק. תיאורי חוויותיהם של שבויי מלחמה יהודיים בגרמניה מספקים שפע ראיות לכך. אחת העבודות הטובות הדנות בנושא זה היא זאת של דניאל פליגלמן:³¹ "הם היו שבויים בגרמניה".

יש בתיאורים ההם גם נחמה פורתא. התברר שהשבוי היהודי בזכות עבודתו היה מבוקש במקומות העבודה. הוא זכה לשם של איש עמל המועיל במקום עבודתו.

29 בשנת 1920, בעת מלחמת פולין-רוסיה הסובייטית, הורחקו קצינים וחיילים יהודים, אנשי הצבא הפולני, מהם מתגוררים מהיחידות הרגילות ורוכזו במחנה נפרד שהוקם ביבלונגה בקרבת וארשה, כחשודים בחוסר נאמנות.

30 ראה יחסי פולנים-יהודים, פרק שלישי, המחבר מפרט ואומר שם מפורשות שבמחצית ספטמבר 1939 הוצאו מכמה חטיבות חיילים יהודים ורוכזו בגורדי עבודה.

31 עדותו של דניאל פליגלמן, "יונה תמה" כדברי המחבר להלן, שמורה בין מסמכי "עונג שבת".

בתוך העבודה החלקית של המדור הכלכלי, ראוי לציין את עבודתו של הח' ג-י [גוטקובסקי]³⁴ אודות הסחר במטבע חוץ. שאף הוא אחת מתופעות המלחמה, בעלת חשיבות רבה. עלה בידי [גוטקובסקי] לחדור לעמקי הרזים של אותו מסחר. בעבודתו הוא מתאר לא את צדו הכלכלי בלבד, אלא גם את ההווי שלו, את סוחרי המטבע ומנהגיהם. חשובה במיוחד היא טבלת התנודות היומיות בשערי המטבע במשך כמעט כל ימי המלחמה. החוקר בעתיד יחפש את המפתח לתנודות הללו באירועים הפוליטיים בעולם, בקשר בין תנודות אלה לבין הקורה בסביבה היהודית והפולנית וכיצד בהם. עבודת הח' [גוטקובסקי] מגלה לנו את סוד קיומה של מטבעה לייצור מטבע חוץ ברח' פביה שטבעו בה מעט "קשים" (דולרים של זהב) ו"חזירים" (רובלים של זהב) מזויפים. הבנקים הלאומיים של המדינות הנוגעות בדבר ימצאו אחר המלחמה ענין במטבע made in Ghetto ["תוצרת הגיטו"]. מתוך הפעילות החלקית של עונג שבת הנוגעת לענייני הקהילה, נזכיר את הדואר היהודי, שקם לתחיית המתים לאחר תנומת מאה שנים ויותר.³⁵ אחד מהדוורים היה העיתונאי פרץ אריי [אופוצ'ינסקי], אשר תיאר לפנינו את עבודתו הקשה של נושא המכתבים היהודי, את יחס התושבים לעבודתו, את ההכרח לאסוף בין השכנים את דמי הדואר הנוספים שהטילה הקהילה על המכתבים והחבילות.³⁶

עבודות אחדות מתארות את התחום הסניטרי. אחת מהן היא פרי עטו של העיתונאי פרץ [אופוצ'ינסקי], המוקדשת לאחת מעשר המכות של הגיטו – מכת "יחידות החיטוי".³⁷ המחבר מתאר את "מרחץ האדים", בחצר בית המגורים של דלת העם ברח' וולינסקה (Wolynska).

עבודה אחרת בעניין זה נושאת אופי של וידוי. המחבר מודה ומוכיח כי בגלל ההסתאבות והשחיתות ששלטו בהם נמנו "יחידות החיטוי" על מפיצי הטיפוס. לאותה מסקנה מגיע גם פרץ אריי [אופוצ'ינסקי].

34 אליהו גוטקובסקי (1900–1943), מורה ומחנך. מפעילי "פועלי ציון צ"ס" ומראשי הציבור בגיטו וממארגני "עונג שבת" ועורך הביולטין שלו. נספה בימי המרד.

35 המחבר רומז למעין "דואר יהודי" שהתקיים באזורי היישוב היהודי בפולין וברוסיה הצארית במאות הי"ח–י"ט. הדואר האמור היה מבוסס על שירותי העגלונים ועל רשת האכסניות היהודיות, היה מהימן ובשרותיו השתמשו גם השלטונות. עם פיתוח שירותי הדואר הממלכתי בממלכה הצארית פחתה חשיבות שירותיו. אחרי המרד הפולני של ינואר (1863) הוא חדל להתקיים. וראה ש' גינצבורג "די אמאליגע אידישע פאסט", היסטארישע ווערק, תרצ"ז, עמ' 215–228.

36 ראה הערה 18 לעיל ומקורותיה.

37 "יחידות חיטוי" (kolymny sanitarne), צווחים שהוקמו לשם פעילות סניטרית מונעת בגיטו, היו שם דבר למעשי שחיתות. מלאכת הרמייה שעשו סייעה להגברת התפשטות מגפת הטיפוס בגיטו, ראה הערה 18 לעיל.

"באתם לגרמניה כיהודים ארוורים ואתם חוזרים כבני ישראל המבורכים," אלה דברי אחד הגרמנים. זהו ביטוי לשינוי שחל ביחס לשבויי המלחמה היהודים. ניתן להסיק מכך שזו גם הסיבה שמהירו כל כך לשחרר את השבויים היהודים, ואילו בשבויים הפולנים מחזיקים עד היום.

קשה לסקור את כל שטחי פעילות עונג שבת. הם כה שונים, רבים ומגוונים. היתה זו התמודדות עם נושאים רבים, לא תמיד נמצאו העובדים המתאימים. אך אפשר לקבוע כלי חשש שלא היתה תופעה בחיי היהודים כימי המלחמה שאינה משתקפת באוספי עונג שבת.

ההברחות שבכל המלחמות חשיבותן רבה למדי, מיוצגות בעונג שבת על-ידי עבודתו של הח' ט-ן [טיטלמן].³² המצביעה על היקפן הגדול של ההברחות בווארשה. כל עוד התקיים הגיטו, הצילו ההברחות את הישוב הזה, כן 400,000 נפש ממוות ברעב. אילו נאלצו יהודי ווארשה להתקיים על ההקצבה הרשמית של 180 גרם לחם ליום, כבר מזמן לא היה נשאר זכר לווארשה היהודית. מדי יום הפילה ההברחה כמה קרבנות בין היהודים וסמוך לגירוש הגיע מספרם לעשרה או לעשרות אחדות יום אחר יום. בפולין המשוחררת העתידה לקום, יהיה צורך להקים אנדרטה למכריח, אשר הציל גם את אוכלוסיית הערים הפולניות ממוות ברעב.

יותר מאשר את צדה הכלכלי מתארת עבודתו של הח' ט' [טיטלמן] את פניה הפולקלוריסטיים של ההברחה, את עגת המבריחים, מנהגיהם וכו'. ובכלל רק מעטה הצלחתו של עונג שבת בתחום הכלכלי. הכנו תכניות טובות ותדריכים מדויקים לנושאים הכלכליים השונים, אולם מכל אלה התבצע אך מעט, כי לא נמצאו אנשים רבים שהתאימו לכך. [חקר] בעיות כלכליות מחייב שלושה, זמן, חומר מתאים המבוסס על חקירה מקיפה. לכל אלה חסרו הן הזמן והן תנאי עבודה נאותים. בכל זאת עלה בידינו להגיע לכמה עבודות בעלות ערך. אחת מהן היא עבודתו של הח' ו' [וינקלר]³³ הדנה בכושר ההסתגלות לתנאי המשק המשתנים בעת מלחמה. המחבר מוכיח כי היהודים בנו במציאות משקית בלתי נסבלת ענפי משק אשר שירתו את "הצד הארי". הנפלאות אשר חוללו היהודים בגילוי חומרי גלם וחומרים חלופיים מעידות על כישרון מאין כמוהו להסתדר אף בתנאים הקשים ביותר. זוהי הוכחה לכישרון ההישרדות של האוכלוסייה היהודית, אשר לא זו בלבד שהפיקה תוצרת, אלא שהעלתה את ההברחה לרמה שאפשרה לייצא תוצרת זו ל"חוץ לארץ" [אל מחוץ לגיטו].

32 עבודתו של נחמיה טיטלמן. מעסקני פועלי ציון שמאל ומעורכי ביולטין "עונג שבת" "מיטטילונגן". קטעי יומנו נמצאים בארכיון "עונג שבת" אי"ש, AR II/248. נספה בשנת 1943.

33 יו"י וינקלר, כלכלן מעובדי יו"א כוויילנה. בגיטו ווארשה עבד במחלקה הסטטיסטית של היודנראט. שיתף פעולה עם ארגוני המחתרת. נספה בגירוש הגדול.

אותו המחבר ערך ניסיון מעניין, שלא הגיע לדאבוננו לידי סיום. הוא ניסה לתאר תולדות חצר בית³⁸ [יהודין] בימי המלחמה. נקודת המוצא שלו היתה עבודת ועד הבית, על רקע מצבה הכללי של החצר ותושביה. העבודה שהיתה אמורה להיות מצומצמת למדי, התרחבה והקיפה את תולדות הבית ויושביו, מאז ערב המלחמה, ימי ההפגזות, כניסת הגרמנים, הבריחה לרוסיה וכו'. תיאור עולם זוטא זה יכול לשמש מבוא לתולדות וארשה כמאקרוקוסמוס.

חיבור המתעד את תולדות ועד הבית של נלבקי 23 מתאר הקמתו ופעילותו של אחד המוסדות המעניינים ביותר של וארשה המלחמתית. ועדי הבתים התפתחו מתאי העזרה הסוציאלית למוסדות ציבור, שקיבלו על עצמם משימות מינהליות. הם עסקו גם בפעילות תרבותית-חברתית, ארגנו מופעי תרבות ובילוי שונים. אין לך שטח משטחי החיים היהודיים בימי המלחמה שוועדי הבתים לא היו מעורבים בו. הם אשר דאגו לפליטים ולחוזרים מן המחנות, פרסו חסותם על מוסדות הילדים, דאגו לנקיון הבית, הושיטו עזרה קונסטרוקטיבית, חיסלו סכסוכי שכנים, ובראש וראשונה נשאו באחריות לגורל הנצרכים מבין בני החצר, אשר בצר להם היה להם ועד הבית לכתובת.

ד"ר צלינה לוי³⁹ תיארה את אחד הוותיקים והמאורגנים ביותר שבין ועדי הבתים. הוועד הזה ניהל במשך חודשים רבים מטבח עממי לדרי הבית. בימי ההפגזות רכש הוועד משאבה במחיר 7,000 זלוטי.

הסופר פרץ [אופוצ'נסקי] מתאר בפנינו פעילותו של הוועד ברח' לשנו 24. אשר לעבודה הסוציאלית, להזכיר את עבודתה של רחל א־ך [אוירבך] המתארת את המטבח העממי ברח' לשנו 40, את הקמתו ואת צרכניו. המחברת מגיעה למסקנה עגומה שהמטבח העממי היהודי, אשר שירת ברגעים מסוימים עד 100,000 צרכנים, כרבע מיהודי וארשה, לא עלה בידו להציל ממוות כרעב לו גם אדם אחד. זו גם סיבת התחלופה הרבה בקרב צרכני המטבח. משמצאה קבוצת צרכנים אחת את דרכה לאחד מקברי האחים בבית העלמין של וארשה, שטף את המטבח גל צרכנים חדש, מבין הפליטים או התושבים שהתרוששו, ושמכאן ואילך מזונם היחיד היה המרק הדליל מהמטבח העממי. מבין הדמויות השונות של צרכניו, בולטת זו של — פליט מגרמניה, שבריאיתו אבדה במחנה דכאו הידוע. לא הועילו אותן 5–6 מנות המרק, שמנהלת המטבח רחל [אוירבך] נתנה לו מדי יום. גופו של האיש שניטלו ממנו כל שמניו וכל מיצי חיותו, סירב להמשיך ולתפקד ועל אף מאמצי הסופרת גורע האיש. מותו הוכיח כי לעזרה הסוציאלית יש זכות קיום רק אם עומדים לרשותה

38 המונח הנובע ממבנה בתי המגורים בוארשה: חזית ושלושה אגפים, היוצרים חצר פנימית. מכאן המונח "חצר" שכוונתו "בית דירות".

39 חסרים פרטים ביוגרפיים אודות המחברת.

סכומי עתק וכאשר יש בכוחה לסייע לנצרך ממשית. עבודה סוציאלית באמצעים מוגבלים היא עבודת שוא.⁴⁰

היומנים [האישיים] היו תחום עשיר של פעולת עונג שבת. כנזכר כבר במקום אחר, במלחמה הנוכחית כתבו הכל ובעיקר ניהלו יומנים. היו שנתנו ליומניהם צורה מוגמרת והיו שהסתפקו ברישומים קצרים והתכוונו להשלים כתיבתם רק לאחר המלחמה. רוב היומנים הללו הושמד בימי הגירוש, כאשר הלכו כותביהם לאומשלאג ויומניהם אבדו עם כל רכושם. היו בין הכותבים שנתנו בחיים, אולם רוב כתבי היד שלהם אבדו במצודים הבלתי פוסקים ובהעברות מרחוב לרחוב [מדירה לדירה]. אפשר לקחת בחשבון שעשרות ואולי מאות יומנים אבדו. יש לזכור שרק אחוז מבוטל מבין הכותבים הורה בכתיבתו, רובם כתבו במסתרים.

ביומנו העברי של הסופר והמורה לעברית קפלן,⁴¹ היו אלפי עמודים ונמצא בהם שלל ידיעות על כל המתרחש בוארשה מדי יום ביומו. קפלן לא היה אדם רחב אופקים, אולם כל שעבר על יהודי וארשאי ממוצע, סבלותיו ותוויותיו, תאוות הנקם שפעמה בלבו, כל אלה השתקפו נאמנה ביומן. חשיבות היומן דווקא בכך שכתבו היה אדם בינוני. לא אחת ביקשתי מקפלן למסור לנו את היומן לפיקדון וערבותי לו שנחזיר אותו כתום המלחמה. אך בקושי הוא הסכים שנעתיק את היומן, אך ההעתקה נתקלה בקשיים רבים. חלק מהיומן נותר בארכיון עונג שבת ואילו כתב היד בשלמותו אבד יחד עם מחברו שנלקח לאומשלאגפלאץ.

יומן אחר, זה של אחד מפעילי השומר הצעיר יוסף קפלן,⁴² אמור להימצא בצד הארי. היומן מכיל מאות עמודים. חשיבותו בכך שהוא כולל תקופות שונות ואזורי פולין שונים. בתחילת המלחמה פעל קפלן בוילנה, משם הגיע לפולין ונדר בה ללא הפסק. לכן יש ביומנו תיאור החיים היהודיים בערי פולין ועיריותיה. ביומן משתקפת גם פעילות השומר הצעיר בערים השונות. סודות פעילות זו הם דווקא אשר גרמו לכך שיוסף קפלן היסס זמן רב אם להרשות לנו להעתיק את יומנו. כאשר הסכים לכך, כבר היה מאוחר מדי.

ראש הקהל האומלל של וארשה, המהנדס צ'רניאקוב, ניהל פנקס⁴³ שבו רשם כל אשר קרה בגיטו בימי נשיאותו. היומן, או ליתר דיוק הפנקס, ודאי מעניין ביותר משום שצ'רניאקוב עמד בקשרים יומיים הן עם הרשויות השונות של השלטון

40 ראה גם המונוגרפיה "תולדות העבודה הסוציאלית", כאן.

41 חיים אהרון קפלן. (1880–1942), מורה וסופר. את יומנו, שהכיל 6 מחברות עבות מצא פולני נוצרי והביאן למכון ההיסטורי היהודי. היומן הוצא לאור בהשתדלות הפרופ' אי"י כ"ץ, וראה יומן קפלן ומבואות שם.

42 ראה הערה 14 לעיל. היומן אבד.

43 ראה יומן צ'רניאקוב. וראה גם מבואו של י" קרמיש שם.

הגרמני והן עם העיריה הפולנית ובהיותו נשיא הקהילה הובילו אליו חוטי חיי הציבור היהודיים.

עורך הדין המפורסם לודביק [לאון] ברנסון⁴⁴ ניהל אף הוא יומן בימי המלחמה. ברנסון היה אחת הדמויות הזכות כבדולח בחיי פולין. בימי השלטון הצארי היה סניגורם המזהיר של לוחמי החופש הפולנים ובעיקר הסוציאליסטים שבהם [כפולין העצמאית]. התפרסם בהגנת נאשמי משפט בריסק.⁴⁵ האיש הרחוק כל כך מחיי היהודים, התקרב בגיטו לחיי ציבור יהודיים. אפילו ניסה לעשות משהו בקהילה ולחסל את יוון מצולת השחיתות וההסתאבות שהקהילה הדרדרה לתוכה. הוא חלם על הקמת משמר אורחי שיבוא במקום המשטרה היהודית אכולת הרקב. עד מהרה הגיע האידיאליסט בעל החלומות למסקנה שמוסדות שהכובש מקים, מן ההכרח שיהיו כדמותו וכצלמו. ברנסון השתחרר מחלומותיו ומצא מקומו ביס"א, שריכוזה סביבה את כל הכוחות החברתיים. כפי שסיפר, שיקף יומנו נאמנה את אשר התרחש בחיי היהודים. תלמידיו וחבריו במוסדות השונים של הקהילה דיווחו לו בהתמדה אודות הכל. את חלקי היום העביר מדי שבוע לידידיו בצד הארי, מחברת אחר מחברת.

ראוי להזכיר כאן, שבשיחה עמי הביע ברנסון הסכמתו להקים מדור משפטי בעונג שבת. המדור היה אמור לתאר את מעמד המשפטי של היהודים (או נכון יותר — את היעדר המעמד המשפטי) בימי המלחמה, דהיינו ההוראות הנוגעות ליהודים, מעמדן המשפטי של הקהילות, בתי המשפט ויחסם ליהודים וכדומה. מותו של ברנסון סיכל את הגשמת התכנית. נסיונות אחרים בגדון לא עלו יפה. בימי המלחמה התחיל הפרופ' מאיר בלבן בכתיבת זכרונות נעוריו. כפי שסיפר לי בנו, ד"ר אלכסנדר בלבן, הגיע המחבר בכתיבתו עד ימי המלחמה, שכתב עליהם לא מעט. היומן נמצא בצד הארי.⁴⁶

מחבר ספרי ילדים הנודע, הידוע לא פחות מזה בתור מחנך, ד"ר ינוש קורצ'ק (גולדשמיט), ניהל יומן השמור בצד ההוא.⁴⁷ קורצ'ק, אמן השפה הפולנית, הציב לבטח אנדרטה ביומנו לילד היהודי, לטרגדיה של ילדים, שהכובש שלל זכותם לאוויר, לשמש, לבית ספר ולפת לחם.

44 עו"ד לאון ברנסון (1882–1941). פרט לדפים בודדים, יומנו אבד. האיש נזכר פעמים רבות ביומן וראה גם רשימה קצרה מיוחדת אודותיו כאן. וראה לפי המפתח בשני הכרכים.

45 משפט פוליטי ידוע בפולין, שהתקיים בבריסק בשנת 1930, נגד ראשי האופוזיציה למשטרו של פילסודסקי. רוב הנאשמים היו מבין אנשי השמאל ומפלגת האיכרים.

46 זכרונותיו של פרופ' מאיר בלבן, שהיו אמורים להישמר בספריית האוניברסיטה של וארשה אבדו. וראה גם ביוגרפיה קצרה שלו כאן.

47 יומנו של קורצ'ק ראה אור כחלק ממהדורת כל כתביו. ראה י" קורצ'ק, מן הגיטו 1939–1942. בית לוחמי הגיטאות תשל"ב. ראה גם ביוגרפיה שלו ופרשת הליכתו לטרבלינקה, כאן.

חומר רב ליומן אסף הזמר והעיתונאי קיפניס.⁴⁸ אחר מותו השתדלנו להשיג את החומר הזה עבור עונג שבת, אולם אלמנתו לא הסכימה לכך. היא נלקחה לאומשלאגפלאץ ומהניירות לא נשאר זכר.

כדבר הזה קרה עם יומנו של העיתונאי קרימסקי שנספה בגירוש.⁴⁹ נותר היומן שלי. בתחילה היו הרשימות יומיות, אחר כך שבועיות וחודשיות. חשיבותן רבה במיוחד לגבי השנה הראשונה של המלחמה, משום שאז עוד לא ניהלו האחרים יומנים. ברשימות השבועיות והחודשיות יש לא רק דיווח אודות האירועים החשובים של אותו זמן, אלא גם הערכות. פעילות הציבורית משווה להערכות הללו חשיבות רבה, משום שמובעת בהן דעת שארית הציבוריות היהודית על בעיות חיינו השוטפות.

מסמך חשוב הוא יומן א' [לרין], מחבר הספר "הקטנויסטים".⁵⁰ הוא מנהל את יומנו מזה שנה שנה וחצי ומשקיע בו את מלוא יכולתו הספרותית. כל משפט ביומן שקול ומדוד. נרשם בו כל אשר שמע המחבר ולא רק אודות וארשה. הוא מתעד גם את אשר שמע על סבלותיהם של יהודי ערי השדה. גם בימי הגירוש, כאשר פקד אותו האסון הכבד ולעיינו לובה נלקחה ממנו, הוסיף לרשום, לכתוב יום אחר יום, על אף התנאים שאינם מאפשרים עבודה ויצירה. נקיון סגנונו, כתיבתו המעמיקה, דייקנותו ואמינותו בהרצאת הדברים, מזכים את היומן לשמש תעודה ספרותית רבת ערך. עד לגירוש התנהל היומן ביידיש ומן הגירוש ואילך — עברית.

הגירוש התחיל ב־22 לילולי 1942, והוא פותח תקופה חדשה בחיי יהודי וארשה. גם עונג שבת משנה דמות עבודתה. חלה הפסקה בת חודשים אחדים בעבודתו. לא תיתכן עבודת איסוף שיטתית כאשר כל רגע נשקפת סכנת החטיפה לטרבלינקה. רק חברים בודדים הוסיפו גם אז לנהל יומנים ולהעלות חוויותיהם היומיות על הכתב. משהונח לנו קצת חידשנו את העבודה. אי אפשר היה כבר לדבר על מונוגרפיות של ערים — — —

עובדי עונג שבת היו והם גם כיום גוף אחד. מפעם בהם רעיון אחד ורוח אחת אופפת אותם. עונג שבת איננו אגודת מדענים המתחרים אלה באלה, נלחמים זה בזה. הוא אחוות חברים הנעזרים הדדית ושכולם כאחד שואפים לאותה המטרה עצמה. חודשים על גבי חודשים ישבו ליד שולחן אחד, זה על־יד זה, הרב הוכרבאנד החרדי, הירש [וסר], איש "פועלי ציון שמאל" ואברהם [לרין] הציוני הכללי ושיתפו פעולה ביניהם בצורה הרמונית.

48 מנחם קיפניס (1878–1942). מוסיקולוג, סופר ועיתונאי. יומנו אבד.

49 עיתונאי ב"מאמענט".

50 אברהם לרין (1893–1942). מורה בגמנסיה העברית "יהודיה" בווארשה. מחבר יומן לרין. ההספר קאנטאניסטן, וארשה 1934.

עונג שבת נתן דעתו על עובדיו. בכל חום לכבו דאג להם מנחם [כהן] אבי המפעל חולה הלב. הוא אשר הציל מציפורני הטיפוס את הירש [וסר] ואת הרב הוברבאנד ודאג לילדו החולה של הח' [גוטקובסקי]. עזר לסופר והעיתונאי פרץ א' [אופוצ'ינסקי]. מוכה הכפן. דניאל פליגלמן, יונה תמה, ודאי היה נופח את נשמתו בלעדי עזרתו החמה והתמידית של הח' מנחם היקר. מנחם הוא שירר לחיי ודרש שאעזוב את וארשה אחרי אותו ליל הדמים של אפריל.⁵¹

כל אחד מעובדי עונג שבת ידע כי מאמציו ויסורי נפשו, עמלו המפרך ומכאוביו, הסכנות שעמד בהן 24 שעות כיממה בהעברת חומר "טרף" ממקום למקום, משרתים אידיאל נעלה, וכי בכוא יום השחרור תדע החברה להעריכם ותכבד אותם בגבוהים שבאותות ההצטיינות שיהיו נהוגים באירופה בת החורין. "עונג שבת" היה מסדר ואחוזה אשר על דגלו נחרטו נאמנות איש לאחיו ושירות למען הכלל.

51 ליל ששי ה-17-18 באפריל 1942, בו נרצחו בחוצות הגיטו, לפי רשימה מוכנה מראש 52 איש, מהם פעילי התנועות הפוליטיות בגיטו ולהבדיל — כמה מסוכני הגסטפו בגיטו. וראה רשימה מ-8.5.1942 יומן ורשימות, כתבים, א'; יומן צ'רניאקוב, רשימה מ-17.4.1942 ואילך.

כיצד נכחדה האינטליגנציה היהודית של וארשה*

דצמבר 1942

בין המגורשים מווארשה תופסת האינטליגנציה את המקום בראש. נדמה היה בתחילה שהאקציה מכוונת לפליטים, קבצנים ואלה הקרויים יסודות בלתי פרודוקטיבים. אולם עד מהרה הסתבר כי זהו תירץ שהכובש משתמש בו. כוונתו האמיתית היתה להשמיד את האוכלוסייה כולה, ללא הבחנה. האינטליגנציה היהודית עמדה מאוחר מדי על כך כי הכובש מתכוון גם אליה ומכאן חולשת תגובתה. היא הלכה לטבח כפי שהלך המון העם כולו, בשקט, מבלי למחות וללא התנגדות. בתחילה כיבדה המשטרה היהודית את עורכי הדין, המורים ובעלי המקצועות החופשיים האחרים, אך עד מהרה גם בהם היתה ידה. נימקו זאת בחובה לספק את המכסה היומית שקבע הכובש, שאם לא כן, יטפל בכך הגרמני בעצמו ואז יצטרכו כולם ללכת. בעת האקציה הסתאבה המשטרה כולה מהר מאוד ורק אלה

* הרבה מן האישים המוזכרים ברשימה זו, מוזכרים גם ברשימה "עונג שבת" וברשימות לזכרם של "אנשי מדע ויוצרים", "סופרים ומשוררים", "עיתונאים", "אנשי חינוך" וכו' וראה שם.

שהיה בכוחם לפדות עצמם בשלמונים נמלטו מידיה. לנימוק שאתה רופא, סופר, או עיתונאי לא היה שום ערך. חשיבות של ממש היתה רק לדמי כופר, אלא שאנשי האינטליגנציה נשארו בלאו הכי ללא אמצעי מחיה, ודאי שלא היה כסף פדיון בידם. הואיל וכך הם מילאו את טורי החטופים לאומשלאג במספרים גדלים והולכים. כאשר התברר לחלק מאנשי האינטליגנציה היהודית כי המצב הוא ללא מוצא, וכי גם 100 הזל' לקניית כיכר לחם חסרות להם וכי כל רגע נשקפת להם הסכנה של חטיפה לאומשלאגפלאץ, היו מהם שהחליטו ליטול גורלם בידם ולהקדים מותם על ידי התאבדות. הסטטיסטיקה מעידה על מאות מקרי איבוד לדעת בעיקר בקרב האינטליגנציה. אינטליגנטים שנשאו על גופם צלוחיות רעל (לומינל, ציאנקאלי) היו לתופעה המונית. העיתונאי הידוע גבוה¹ מעובדי ("היינט") בלע רעל בכיכר האומשלאג, כאשר הוליכו אותו לקרון. העיתונאי [שמואל] הירשהורן² התאבד בכיתו, כן גם חברת מועצת העיריה רחל שטיין, עסקנית ידועה של "צנטוס", ממקימות ארגון יי"פ א.³ כלילה שלפני תחילת האקציה באוטבוצק, התאבד חברי הטוב, מורה התיכון [יהושע] שיע ברוידא⁴ חולה השחפת. הוא התאבד כי לא עמד לו הכוח להתמודד עם הצרות. שלח יד בנפשו, הפסיכיאטר הנודע, מנהל מוסד לחולי נפש ד"ר סטפן מילר ועמו התאבדה רעייתו. הוא נמלט מאוטבוצק למינסק מזובייצק (Mińsk Mazowiecki), כאשר הגירוש השיג אותו גם שם, התאבד על-ידי בליעת סם. ד"ר מילר תרם רבות ל"זופיובקה", בזכות מרצו הרב, מסירותו וסבלנותו החזיק המוסד מעמד ברגעי קיומו הקשים ביותר. ד"ר מילר היה תלמידו של פרופ' פבלוב⁵ וביקר אצלו פעמים אחדות בעניינים מדעיים. כך נהגו מאות רופאים, פרופסורים, עורכי-דין ואחרים מקרב אנשי המקצועות החופשיים.

הרבה מהם התאבדו לא בשל מחסור, אלא משום שלא יכלו עוד לשאת את הצרות. אי אפשר היה לעמוד בפחד המתמיד, במצור ובמצוד, אי אפשר היה להביט בטורים הארוכים, ארוכים, של המגורשים, לשמוע זעקת המעונים, להאזין למטחי

1 אהרון בנציון גבוה, יליד 1872, עיתונאי, תחילה בעיתון העברי "הצפירה" ואח"כ ב"היינט" וראה גם כאן להלן.

2 יליד 1876, עיתונאי Nasz Przegląd, מראשי ה"פאלקספארטיי". ציר לסיים הפולני וחבר מועצת עיריית וארשה מטעם מפלגתו. מחבר הספר "תולדות היהודים בפולין מאז סיים ארבעת השנים ועד מלחמת העולם הראשונה — 1788-1914", וארשה 1921 (פולנית), 1923, (יידיש). התאבד במאי 1942. וראה גם להלן.

3 "ארגון נשים יהודיות", (ביסודו "בנות ציון"), הוקם בין שתי מלחמות העולם. בגיטו פעל בסיוע לקא"מ. רחל (ריזל) שטיין שעמדה בראש הארגון היתה בשעתו חברת מועצת עיריית וארשה, פעילת תנועת "פועלי ציון" — צ"ס, התאבדה באומשלאגפלאץ. ילידת 1884.

4 יליד 1895, מפעילי ייז"א. ראה להלן, מונוגרפיה קצרה לזכרו.

5 פיסילוגו רוסי (1849-1936), חתן פרס נובל.

עמנואל רינגלבלום

כתבים אחרונים יחסי פולנים – יהודים

ינואר 1943 — אפריל 1944

מבואות • עריכה • הערות

ישראל גוטמן יוסף קרמיש ישראל שחם

בית לוחמי הגיטאות
ע"ש יצחק קצנלסון

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

ירושלים תשנ"ד